

FŐMONDATI KÖTŐMÓD A MAGYARBAN*

Varga Diána

Bevezetés

Ebben a dolgozatban a szinkrón generatív szintaktikai irodalomban még nem vizsgált, speciális szórendű felszólító jelentésű mondat szerkezettel foglalkozom. Célom, hogy az *(Aztán) haza (ne) menj (nekem)!* típusú mondatokra egy lehetséges szerkezeti elemzést adjak.

Úgy tűnik, hogy a felszólító mondatok kétféle szórenddel fordulhatnak elő. A prototipikusnak tekintett fordított, ige–igemódosító szórend (1) mellett megjelenhet az egyenes, igemódosító–ige szórend is (2).

- (1) *Menj haza!*
- (2) *(Aztán) hazamenj (nekem)!*

Felmerül a kérdés, hogy mindkét mondat tekinthető-e felszólító mondatnak, vagy csak a fordított szórendű az, és az egyenes szórendű mondatnak esetleg más a szerkezete. Kérdés továbbá az is, hogy milyen szövegkörnyezetben használhatjuk ezeket a mondatokat. Jelen dolgozatban nem térek ki a kétféle mondat diskurzushasználati feltételeire, mivel Dömötör–Varga (2014) ezzel egy külön tanulmányban foglalkozik. Célom, hogy az *(Aztán) haza (ne) menj (nekem)!* típusú mondatoknak a szerkezetét határozzam meg. Amellett érvelek, hogy az egyenes szórendű mondatok valódi főmondati pozíciójú kötőmódú mondatok.

Dolgozatom a következőképp épül fel: az első részben röviden áttekintem a felszólító és a kötőmódú mondatok tulajdonságait, különbségeit. A második részben megvizsgálom azt a lehetőséget, hogy az egyenes szórendű mondatok lehetnek-e speciális szórendű felszólító mondatok. Két lehetséges elemzést mutatok be arra nézve, hogyan állíthatók elő az egyenes szórendű felszólító mondatok. A harmadik részben azt a kérdést járom körül, hogy az egyenes szórendű mondatok tekinthetők-e főmondati pozíciójú kötőmódú mondatoknak. Az utolsó pontban összefoglalom dolgozatom főbb állításait.

* A publikáció elkészítését az OTKA NK 100804 számú kutatási projekt támogatta.

Köszönettel tartozom a cikk névtelen lektorának, továbbá Surányi Baláznak értékes hozzászólásaiért, megjegyzéseikért. Külön köszönet illeti a szerkesztőt, Gécseg Zsuzsannát, akinek segítségére nélkül ez a cikk nem készülhetett volna el ebben a formában.

1. Háttér

A felszólító mondatokról szóló irodalomban (többek között Pataki 1984, É. Kiss–Kiefer–Siptár 2003) azt olvashatjuk, hogy a prototipikus felszólító mondatoknak fordított szórendje van (1). A (2)-es példamondatban viszont egy egyenes szórendű, felszólító jelentésű mondatot láthattunk. Ha megfigyeljük a két mondatot, észrevehetjük, hogy a bennük található ige morfológiai jelölése (-j módjel) megegyezik. A kérdés az, hogy a (2)-es mondatnak mi lehet a szerkezete.

A magyar grammatikákat három csoportra oszthatjuk aszerint, hogy milyen igemódokat különböztetnek meg a magyarban. Az első csoportba azok a nyelvtanok tartoznak, amelyek a kijelentő, a feltételes és a felszólító módot különítik el egymástól (például Simonyi 1895, Tompa 1962). Vannak azonban, akik a kijelentő, a feltételes és a felszólító mód mellé felveszik negyedikként a kötőmódot is (többek között Pataki 1984, Kenesei 1992, É. Kiss–Kiefer–Siptár 2003 és Tóth 2006). Továbbá a grammatikáknak van egy olyan csoportja, amelyben a következő három igemódot különböztetik meg egymástól a szerzők: kijelentő, feltételes és kötőmódot (például Farkas 1992, Hegedűs 2004). Az utóbbi két csoport munkái felhívják a figyelmünket arra, hogy a felszólító és a kötőmód paradigmája teljesen egybeesik (-j módjel), és a szintaxis szintjén tudunk különbséget tenni közöttük. A szerzők megfigyelték, hogy a felszólító mód főmondatban és mellékmondatban egyaránt megjelenhet, míg kötőmód csak mellékmondati pozícióban lehet. Tóth (2006) azt írja, hogy a kötőmód alapvetően egy beágyazásban megjelenő mód, ahogyan a neve is mutatja, ugyanis a latin *subiungere* 'alulról hozzákötni, illetve alávetni' szóból származik, ami a görög *hypotassein* 'aláhelyezni, alárendelni' szó fordítása. A második és a harmadik csoportban felsorolt szerzők a következő két szintaktikai különbségre hívják fel a figyelmet:

(i) A felszólító mondatokban fordított szórend uralkodik főmondatban (3) és alárendelésben egyaránt (4):

- (3) *Menj haza!*
- (4) *Megparancsolom, hogy menj haza.*

Ezzel szemben a kötőmódú beágyazás egyenes szórendű:

- (5) *Azt akarom, hogy hazamenj.*
- (6) *Nem kell, hogy hazamenj.*

(ii) A beágyazott felszólítás éléről elhagyható a *hog*y kötőszó:

- (7) *Megparancsolom, hogy menj haza.*
 (8) *Megparancsolom, menj haza.*

A kötőmódú tagmondatok éléről azonban nem:

- (9) *Nem kell, hogy hazamenj.*
 (10) **Nem kell, hazamenj.*

Mindezeket figyelembe véve az *(Aztán) haza (ne) menj (nekem)!* típusú mondatok kapcsán azt a megállapítást tehetjük, hogy a mondat főmondati szerepéből arra következtethetünk, hogy felszólítással van dolgunk, míg a szórend alapján kötőmódot kellene feltételeznünk.

A cikk következő részeiben megvizsgálom, hogy az egyenes szórendű mondatok speciális felszólító mondatoknak vagy főmondati pozíciójú kötőmódú mondatoknak tekinthetők.

2. Speciális szórendű felszólító mondatok

Varga (2011) amellett érvel, hogy a felszólító mondatok fordított szórendje a Fin⁰-be történő igemozgatással áll elő. Az igemozgatást a ForceP projekcióban levő felszólító operátor (más néven: direktív illokúciós operátor) jelenlétéhez köti, ezzel magyarázza, hogy a felszólító mondatokban a kötőmóddal ellentétben miért van igeinverzió.

- (11) a. *Menj haza!*
 b. $[_{\text{ForceP}} \text{OP} [_{\text{Force}'} [_{\text{FinP}} [_{\text{Fin}'} \text{menj}]_i [_{\text{PredP}} \text{haza} [_{\text{Pred}'} [_{\text{TP}} [_{\text{T}'} t_i [_{\text{MoodP}} [_{\text{Mood}'} t_i [_{\text{VP}} \dots]]]]]]]]]]]]$

A kérdés az, hogy mi történik az egyenes szórendű mondatokban (*Hazamenj!*), ha azokat felszólító mondatként kezeljük. Elképzelhető, hogy ezekben a mondatokban nem mozog az ige? Ha a felszólító operátor jelenlétében az ige maradhat a helyén, meg kellene magyaráznunk, hogy ez milyen okból, milyen esetekben történhet meg. Ha azt feltételezzük, hogy ez az operátor megköveteli a FinP projekcióban található idő- és módjegy erősségét, nehezen tudnánk megindokolni, hogy ugyanennek az operátornak a jelenlétében bizonyos környezetekben miért gyenge a FinP-ben levő idő- és módjegy. Hogy ezt a problémát kikerüljük, feltételezhetjük azt is, hogy az ige az egyenes szórendű mondatok esetében is mozog, viszont az igemódosító is elhagyja a szerkezeti helyét, például fókuszpozícióba emelkedik.

Mindezeket figyelembe véve az alábbiakban kétféle elemzési lehetőséget mutatok be. Az elsőben azt az elemzési lehetőséget járom körül, amelyben

egyaránt mozog az ige és az igemódosító. A másodikban pedig azt a kérdést tárgyalom, hogy az egyenes szórendű mondatok tekinthetők-e történeti fozszíliáknak. Ez esetben nem ugyanaz volna a szerkezete az egyenes és a fordított szórendű mondatoknak.

2.1 Az igekötő mint fókusz

Piñón egy 1991-es tanulmányában rámutat, hogy a magyar tagadó mondatok kétfajta szórenddel létezhetnek.

- (12) *Nem megyek be a lakásba.*
 (13) *Be nem megyek a lakásba.*

(Piñón 1991: 246)

Piñón (1991: 248–249) úgy gondolja, hogy a (13)-as mondat esetén az igemódosító a fókuszpozícióba kerül. Ezt a feltételezését szintaktikai érvekkel támasztja alá. A szerző felfigyelt arra, hogy az ilyen típusú mondatokban az igemódosító elé nem kerülhet fókuszkiifejezés.

- (14) a. *Mari be nem ment a lakásba.*
 b. [_{TopP} Mari [_{FocP} be [_{NegP} nem [_{NNP} [_{NN'} ment [_{PredP}... [a lakásba]]]]]]].
- (15) a. **CSAK MARI be nem ment a lakásba.*
 b. *[[_{FocP} CSAK MARI [_{FocP} be [_{NegP} nem [_{NNP} [_{NN'} ment [_{PredP}... [a lakásba]]]]]]].
- (16) a. **MARI be nem ment a lakásba.*
 b. *[[_{FocP} MARI [_{FocP} be [_{NegP} nem [_{NNP} [_{NN'} ment [_{PredP}... [a lakásba]]]]]]].
- (17) a. **KI be nem ment a lakásba?*
 b. *[[_{FocP} KI [_{FocP} be [_{NegP} nem [_{NNP} [_{NN'} ment [_{PredP}... [a lakásba]]]]]]]?]

(Piñón 1991: 248–249, a szerkezeti zárójeljelezések az enyémek)

A (15), (16), (17)-es példák agrammatikusak, ugyanis az igemódosító tölti ki a fókuszpozíciót, így másik fókuszkiifejezés (*csak*-os kifejezés (15), azonosító fókusz (16), kérdőszó (17)) nem kerülhet a preverbális mezőbe. Ha az igemódosító az ige után áll, akkor a mondatok jólformáltak maradnak az ige előtti fókusz bevezetése után is.

- (18) a. *Mari nem ment be a lakásba.*
 b. [_{TopP} Mari [_{NegP} nem [_{NNP} [_{NN'} ment [_{PredP} be [...[a lakásba]]]]]]].

- (19) a. CSAK MARI nem ment be a lakásba.
 b. [_{FocP} CSAK MARI [_{NegP} nem [_{NNP} [_{NN'} ment [_{PredP} be [...
 [a lakásba]]]]]]]]].
- (20) a. MARI nem ment be a lakásba.
 b. [_{FocP} MARI [_{NegP} nem [_{NNP} [_{NN'} ment [_{PredP} be [...
 [a lakásba]]]]]]]]].
- (21) a. KI nem ment be a lakásba?
 b. [_{FocP} KI [_{NegP} nem [_{NNP} [_{NN'} ment [_{PredP} be [...[a lakásba]]]]]]]]]?
 (Piñón 1991: 249, a szerkezeti zárójelzések az enyémekek)

Piñón (1991) a cikkében arra is felhívja a figyelmet, hogy ez a jelenség előfordulhat a felszólító mondatok esetén is:

- (22) *Ne menj be a lakásba!*
 (23) *Be ne menj a lakásba!*

(Piñón 1991: 248)

A (23)-as mondat szórendje Piñón (1991) elemzése alapján úgy áll elő, hogy az ígékötőt fókuszpozícióba mozgatja, ahogyan azt a (14)-(17)-es példákban láttuk. Ezt az elemzést kiterjeszthetjük a tagadószó nélküli egyenes szórendű mondatokra is. A *Hazamenj!* mondat esetén mondhatjuk, hogy az igemódosító fókuszpozícióban áll, ugyanis nem kerülhet elé más fókusz kifejezés.¹

- (24) a. *Mari hazamenjen!*
 b. [_{TopP} Mari [_{FocP} haza [_{NNP} [_{NN'} menjen [_{PredP}...]]]]]]
- (25) a. **CSAK MARI hazamenjen!*
 b. *[[_{FocP} CSAK MARI [_{FocP} haza [_{NNP} [_{NN'} menjen [_{PredP}...]]]]]]]]
- (26) a. **MARI hazamenjen!*
 b. *[[_{FocP} MARI [_{FocP} haza [_{NNP} [_{NN'} menjen [_{PredP}...]]]]]]]]
- (27) a. **KI hazamenjen?*
 b. *[[_{FocP} KI [_{FocP} haza [_{NNP} [_{NN'} menjen [_{PredP}...]]]]]]]]

¹ A cikk következő alpontjában látni fogjuk, hogy már az ómagyar korból adatható a felszólító mondatok kétféle (ige-igemódosító és igemódosító-ige) szórendi előfordulása. Az egyik szerző, Molecz (1900: 103) azt állítja, hogy a fordított szórend az eredeti. Ezt azzal magyarázza, hogy a felszólító mondatokban az ige nyomatéka erős. Az egyenes szórendű felszólítás megjelenésére kétféle magyarázatot ad: (i) egyfelől elősegítette kialakulásukat a kijelentő mondatok („egyszerű mondás”) szórendjének analógiás hatása, (ii) másfelől bizonyos kontrasztív hangsúlyozású felszólítások is szerepet játszhattak. Vagyis Piñónhoz (1991) hasonlóan amellet érvel, hogy az ígékötő is lehet a mondat főhangsúlyos eleme. Ebben az esetben valamilyen szembenállást fejez ki (*Kívidd a szemetet!* = ki és nem be), ezáltal a tagmondat jelentése határozottabb, specifikusabb lesz. Molecz szerint tehát eredetileg azokban a mondatokban fordult elő egyenes szórendű felszólítás, amelyekben az ígékötő fókuszpozícióban állt, majd ez a szórendi minta részben átértelmeződött, és általánosságban vált a határozottabb felszólítás kifejezőeszközévé.

Piñón (1991) elemzése azonban felvet néhány problémát. Először is azt, hogy miért nem jelenhet meg posztverbális fókusz ezekben a mondatokban. A magyar nyelvben létezik úgynevezett többszörös fókusz, vagyis egy mondatban több fókuszos kifejezés is szerepelhet. Az ige előtt egyetlen fókuszpozíció van, melyet egyetlen fókuszkiefejezés tölthet ki, a mondatban található többi fókusz csak a posztverbális mezőben állhat. Posztverbális fókusz csak akkor jelenhet meg a mondatban, ha van preverbális is (Brody 1990, 1995, É. Kiss 1998b).

- (28) *CSAK JÁNOS evett CSAK LEVEST.*
(29) **JÁNOS CSAK TEGNAP evett CSAK LEVEST.*
(30) **János evett CSAK LEVEST.*

A (13)-(17)-es, illetve a (23)-(27)-es mondatokban az ige előtti fókuszpozíciót az igemódosító foglalja el. Ha az igemódosítót ige előtti fókusznak tekintjük, akkor felmerül a kérdés, hogy miért nem jelenhet meg posztverbális fókusz az alábbi mondatokban.

- (31) **MEG nem ettem CSAK A TORTÁT.*
(32) **MEG ne edd CSAK A TORTÁT!*

Elképzelhető, hogy az iménti általánosítás módosításra szorul annyiban, hogy ha igeekötő a preverbális fókusz, az nem engedélyezheti egy posztverbális fókusz megjelenését.

- (33) **FELment CSAK JÁNOS, és nem LE.²*

Egy másik probléma, hogy a preverbális fókusznak minősített igemódosító nem feltétlen bír fókuszjelentéssel.

- (34) a. *Aztán be ne rúgj nekem!*
b. *Aztán kirúgj nekem a hámból, ha már egyszer elengedtelek bu-
lizni!*

A (34a,b) mondatokban az igemódosítóknak nem képezhető alternatívahalmaza, mert nem bírnak önálló jelentéssel, ugyanis idiomatikus jelentésű igeekötős igeik részei.

Vannak olyan mondatok, amelyekben fókuszjelentése van az igemódosítóknak:

- (35) *Péter HAZAme gy, és nem DOLGOZNI.*
(36) *Péter HAZAmenjen és ne DOLGOZNI.*

² Köszönöm É. Kiss Katalin tanárnőnek, hogy felhívta a figyelmemet erre a példatípusra.

A magyarban a fókusznak nem kell kontrasztívnak lennie, de azonosító funkcióval rendelkeznie kell (É. Kiss 1998a). Azonban ez sem feltétlen teljesül az itt tárgyalt mondat típus esetén.

(37) *Haza ne menjél!*

A (37)-es példamondat nem feltétlenül egy (implicit vagy explicit) kérdésre válaszol, amely kérdésben már adott a tagadott ige, és a *haza* igemódosító azonosítja az irányt, amelyre a kérdőszóval rákérdeztünk. Amikor a (38)-as kérdésre válaszolunk, akkor más a prozódia, mint a (37)-es mondat esetén.

(38) A: *Hova nem szabad mennem?*

B: *HAZA ne menjél!*

C: *(Nekem) HAZA ne MENJél!*

A harmadik probléma, hogy Piñón fókuszpozícióban feltételezett igemódosítója előtt nem jelenhetnek meg monoton növekvő kvantorok (39)-(40), míg más fókuszált kifejezések előtt igen (41)-(42):

(39) **Legalább három gyerek bemenjen a vizsgálatra!*

(40) **Legalább négy fiú haza ne menjen!*

(41) *Legalább két kurzust JÁNOS vegyen át!*

(42) *Legalább két konferenciára CSAK JÁNOST nem fogadták el közülünk.*

A negyedik felmerülő probléma az igemódosító fókuszként való elemzése kapcsán, hogy a *miért* kérdőszó nem előzheti meg (43)-(44). A *miért* egy olyan sajátos jegyeket mutató kérdőszó³, amely megelőzheti a fókuszált kifejezéseket (45), olyanokat is, amelyeket tagadószó követ a mondatban (46).

(43) **Miért bejőjön János?*

(44) **Miért be ne jőjön János?*

(45) *Miért CSAK JÁNOS jőjön be?*

³ A magyarban a kérdőszavakat preverbális fókuszpozícióban levő kifejezésekként értelmezzük a mai fősodorbeli nézet szerint (lásd például É. Kiss 2002). Brody (1990, 1995), illetve É. Kiss (1998b) kapcsán már láttuk ebben a fejezetben, hogy az ige előtt egyetlen fókuszkiefejezés jelenhet meg, a többi fókusz a posztverbális mezőben van. Felmerül a kérdés, hogy a *miért* kérdőszónak mi lehet a státusza, ha állhat preverbális fókusz előtt a mondatban. Feltehetőleg ez a kérdőszavunk nem fókuszos kifejezés. Érdekes, hogy a korai ómagyarban a mondatátározói szerepű kérdőszavak többsége még a mondatátározók helyén, a komment előtt állt (tehát a fókusz előtt is, ha volt fókusz a mondatban; É. Kiss személyes közlés). Ezek alapján elképzelhető, hogy a *miért* kérdőszó a mai napig mondatátározói státuszú, de ennek a dolgotatnak nem tisztje állást foglalni ebben a kérdésben.

(46) *Miért CSAK JÁNOS ne jöjjön be?*

Láthatjuk, hogy az igekötő fókuszpozícióba emelésének gondolata nem problémamentes, vagyis az egyenes szórendű mondatok szerkezetének meghatározásához célszerű egy másik elemzési lehetőséget keresni.

2.2 *Archaikus felszólító mondat szerkezet*

A nyelvtörténeti munkákban (például Molecz 1900, Wacha 1995, Gugán 2008, É. Kiss 2011) olvashatunk arról, hogy az ómagyar korból adatható a felszólító mondatok kétféle (ige–igemódosító és igemódosító–ige) szórendi előfordulása.⁴

Gugán (2008) és É. Kiss (2011) amellett érvelnek, hogy a magyar alapszórend átalakulásának következtében alakulhatott ki a kétféle szórendi változat. É. Kiss (2011) azt állítja, hogy az ősmagyar korban az alapszórend SOV volt, azonban legkorábbi nyelvemlékeink már (topik)(fókusz)VSO szórendről tanúskodnak, és csak egy-egy archaikusnak tekintett mondat árukkodik egy másik szórend egykori létezéséről. Az írásbeliség előtti, ősmagyar-kori mondat szerkezet mellett a szerző három közvetett bizonyítékot ismertet: (i) a rokon nyelvek adatai, (ii) a legkorábbi nyelvemlékeink archaikus vonásai, (iii) nyelvtipológiai érvek. A rokon nyelvek adatai kapcsán azt írja, hogy a magyar nyelv legközelebbi rokonaira, a vogulra és az osztjákra az S(X)OV alapszórend jellemző. Néhány finnugor nyelvet kivéve, melyek az indoeurópai nyelvekkel intenzív kapcsolatba kerültek, az uráli nyelvekre alapvetően az SOV alapszórend jellemző. Így feltehető, hogy az uráli és a finnugor alapnyelv is SOV volt.

A legkorábbi kódexeink archaikus szerkezeteire három példát hoz:

⁴ Az egyenes, illetve a fordított szórend közötti választást az ómagyar kori felszólító mondatokban például befolyásolhatja, hogy a mondat alánya milyen személyű. Egy vizsgálat szerint a második személyű alanyok esetén az esetek 90,3%-ában az igekötő az ige mögött helyezkedik el. Ha az igealak harmadik személyű, akkor csak 30,8%-ban van fordított szórend (Wacha 1995:183). Gugán (2008) megállapítja, hogy ez a jelenség összefügghet azzal, hogy a második személyű felszólítás tekinthető prototipikusnak (a címzett egyes vagy többes szám második személyű, a beszélő a hallgató(k)hoz fordul, hogy tegyen(ek) valamit a kívánság beteljesülésének érdekében), egyéb számokban és személyekben más értelmezés is lehetséges. Gugán (2008) az írja, hogy például a harmadik személyű felszólításnak lehet javaslat jellege (*Igya meg Gábor a teát!*), vagy értelmezhető akár óhajtásként is (*Legyen már tavasz!*). A többes szám első személyű felszólításnak valójában ugyanúgy második személyű a címzettje. A beszélő társaihoz fordul, és úgy szólítja fel őket (*Igyunk meg egy kávét!* = ‘mi, vagyis én és ti’). Az egyes szám első személyű felszólítás esetén „megkettőződik” a beszélő, és önmagát szólítja fel (*Tudom, tudom, induljak már el!*).

(i) SOV szórend ragtalan tárggyal:

- (47) a. *mel myse haluan vymadgozonzk harmad ydeyglen* (Jókai 6/4)
 b. *Etek ueuen: frat[er] Masseust hÿua erdewbe* (Jókai 137/14)
 (É. Kiss 2011: 86)

(ii) az igekötő–tagadósó–ige sorrend:

- (48) *Es az Ver touaba kÿ nem futott* (Jókai 69/1)
 (É. Kiss 2011: 87)

(iii) a mondatvégi *-e* kérdő partikula:

- (49) a. *Nemdè a' ièles búnös művèlkedètbelièc es tezèc azt è?*
 (Müncheni 12ra)
 b. *Nemdè tû incab nagobbac vattoc azocnal è?* (Müncheni 12vb)
 c. *Nemdè kèt vèrèbec adatnac ègfel penzen è?* (Müncheni 16vb)
 (É. Kiss 2011: 88)

A nyelvtipológiai érvek alapján É. Kiss (2011) azt állítja, hogy a mai magyar nyelv számos olyan mondattani jellegzetességet mutat, amely nincs összhangban a mai VO alapszórend jellegével, vagyis azt feltételezi, hogy ezek egy korábbi SOV korszak maradványai nyelvünkben. A mai magyarban a nominális szintagma lexikális rétege fejevű (50) (igaz ez a főnevet módosító melléknéves kifejezésre is), illetve a magyarban nem prepozíciókról, hanem névutókról beszélünk (51).

- (50) [_{NP}...N]: János **háza** (É. Kiss 2011: 89)

- (51) [_{PP}...P]: a ház **alatt** (É. Kiss 2011: 89)

A múlt idejű feltételes módban a segédige követi a főigét (52), ez is az SOV alapszórendű nyelvek jellegzetessége.

- (52) [[_{VP}...V] **Aux**]: ment **volna** (É. Kiss 2011: 90)

Szintén SOV sajátosság a módhatározó–ige sorrend (53), a predikatív névszó–kopula sorrend (54) és az igekötő–ige sorrend (55):

- (53) *János jól dolgozik.*

- (54) *János boldog volt.*

- (55) *János elment.*

(É. Kiss 2011: 90)

É. Kiss (2011) amellett érvel tanulmányában, hogy a magyarhoz legközelebb álló vogul és osztják SOV szórendje, a korai ómagyar nyelvemlékek néhány archaikus maradványa, valamint a mai magyar számos SOV nyelvtipológiai jellegzetessége alapján feltételezhető, hogy a magyar nyelv az ómagyar kor előtt SOV alapszórendű volt.

Ezek alapján elképzelhető, hogy a fejevű egyenes szórendű mondatok (*Hazamenj!*) voltak az eredeti, alapértelmezett felszólító mondatok, majd az alapszórend átalakulásával megváltozott a felszólító mondatok szórendje, fordított lett, és ez kezdett el terjedni, háttérbe szorítva az egyenes szórendet.⁵

Az itt leírtak alapján egyfelől feltételezhetjük azt, hogy a felszólító mondatok kétféle szórenddel léteznek, bizonyos kontextusokban megőrizték a fejevű nyelvekre jellemző felszólító mondatszórendet. Ez esetben nem csak a szórend, de maga a szerkezet is archaikus vonásokat mutatna. Ezzel a feltételezéssel az a probléma, hogy ezek a szerkezetek produktívak, márpedig a fossziliáknak nem szabadna produktívnak lenniük.

Másfelől elképzelhető az is, hogy az ősmagyar korban az SOV szórend következtében a felszólítás egyenes szórendű volt. Az alapszórend átalakulásával az inverz szórendű felszólítás került előtérbe, azonban az egyenes szórend is megőrződött. A kétféle szórend élhetett egymás mellett egy darabig. Nem ritka jelenség a nyelvtörténet során, hogy a nyelvi változásoknak köszönhetően kétféle szerkezet alakul ki, melyek egy darabig egymás mellett élnek, majd az egyik kihal, vagy megmarad mindkettő, viszont a beszélők új funkciót tulajdonítanak az egyik szerkezetnek (Kroch 1994). Elképzelhető, hogy a magyarban az egyenes szórendű felszólítás újraértelmeződött kötőmódként mind alárendelő, mind főmondati környezetben. Ezt a megállapítást támasztja alá a 4. lábjegyzetben ismertetett megfigyelés is, miszerint az egyenes, illetve a fordított szórend közötti választást a felszólító mondatokban az ómagyarban befolyásolhatja, hogy a mondat alánya milyen személyű. Egy vizsgálat szerint a második személyű alanyok esetén az esetek 90,3%-ában az igekötő az ige mögött helyezkedik el. Ha az igealak harmadik személyű, akkor csak 30,8%-ban van fordított szórend (Wacha 1995: 183). A mai magyarban mind a felszólítás, mind a kötőmód előfordulhat minden számban és személyben.

⁵ Gugán (2008) azt írja, hogy osztják szövegek alapján úgy tűnik, hogy a felszólító mondataik alapvetően igére végződnek, vagyis egyenes a szórendjük. Különösen erős felszólítás esetén azonban az ige mögé kerülhet az igekötő. Gugán (2008) ennek alapján azt a következtetést vonja le, hogy talán a magyar nyelv története során is lehetett egy olyan szakasz, amikor éppen a fordított szórend volt a jelölt. A későbbiekben azonban – esetleg az OV-szórend háttérbe szorulásával – itt is a fordított szórend vált általánossá.

A következő pontban bemutatom az egyenes szórendű felszólítás kötőmódként való elemzését.

3. Főmondati pozíciójú kötőmódú mondatok

Ebben a részben azt a kérdést járom körül, hogy tekinthetők-e a *Haza (ne) menj (nekem)!* típusú mondatok főmondati pozíciójú kötőmódú mondatnak. Széles körben elfogadott az a nézet, hogy a kötőmód csak mellékmondati pozícióban helyezkedhet el. Azonban nem példa nélküli, hogy a kötőmód bizonyos esetekben megjelenhet főmondati pozícióban (például a latinban: M. Nagy–Tegyey 1996, az ógörögben: Bornemann–Risch 1999, a görögben: Han 1998, a spanyolban: Han 1998 vagy az olaszban: Herczeg 1991). A következő két alpontban ezt a lehetőséget járom körül a magyar egyenes szórendű, felszólító értelemben használt mondatok kapcsán. Két lehetséges szerkezeti elemzést mutatok be. Az egyik lehetséges elemzés, hogy feltételezünk egy törölt főmondatot, amelynek a predikátuma váltja ki a kötőmódot. Ez esetben a kötőmódú tagmondat valójában nem is főmondati pozíciójú. Ez az elemzés azonban számos problémát idéz elő. A másik elemzési lehetőségben valódi főmondati pozíciójú kötőmódú mondatokról lesz szó.

3.1 Törölt főmondat

Ebben a részben megvizsgálom, hogy milyen következmények adódnak abból, ha egy törölt főmondatot feltételezünk az *(Aztán) haza (ne) menj (nekem)!* típusú mondatok élén.

Tóth (2006) amellett érvel, hogy a főmondati predikátum szelekciós megkötése az, hogy a mellékmondatban felszólító vagy kötőmód jelenik meg. Tóth (2006) az igéket három csoportra osztja aszerint, hogy a beágyazott mellékmondatukban kötőmódot, felszólítást, vagy mindkettőt szelektálnak. Feltételezhetjük tehát, hogy az egyenes szórendű felszólító értelemben használt mondatok valójában rejtetten beágyazott helyzetűek: élükön olyan ki nem ejtett főmondat áll, amelynek predikátuma kötőmódot szelektál (például: *fontos, haszttalan, felesleges, értelmetlen, alkalmas, ragaszkodik hozzá, gondoskodik róla, meggyőző*).

(56) *(Fontos, hogy) hazamenj.*

(57) *(Ragaszkodom hozzá, hogy) hazamenj.*

Ez esetben a törölt főmondati predikátum szelektálná a mellékmondati kötő-

módot.⁶ Ez az elemzés azonban felvet néhány kérdést, problémát, amelyekre nem világos, hogy mi volna a válasz.

- (i) Miért törlődik a főmondat?
- (ii) Miért nem törlődik minden esetben?
- (iii) Honnan tudjuk, hogy eredetileg milyen predikátum állhatott a törölt főmondatban?
- (iv) Hogyan bizonyítható, hogy valóban ott áll egy törölt főmondat a kötőmódú mondat élén?

Amint látjuk, a törölt főmondat feltételezésével nem tudjuk megmagyarázni a speciális szórendű mondataink szerkezetét.

3.2 Valódi főmondati pozíciójú kötőmódú mondatok

Ebben a részben azt a kérdést járom körül, hogy az egyenes szórendű mondatok elemezhetők-e valódi főmondati pozíciójú kötőmódú mondatként (lásd még Gärtner–Gyuris 2012).

Azokban a nyelvekben, amelyekben nem engedélyezik a tiltó mondatokban a felszólító igealak megjelenését, az esetek egy részében kötőmóddal, egy másik részében pedig infinitívussal fejezik ki a tiltást. Például a görögben és a spanyolban a felszólítás nem kompatibilis a tagadással, így a negatív parancsot kötőmóddal fejezik ki:

(58) a. **Mi* *grapse* *to!* görög
 NEG ír.2SG.IMP az.ACC
 ‘Ne írd azt!’

b. (*Na*) *mi* *to* *grapsis!*
 PART NEG az.ACC ír.2SG.SUBJ
 ‘Ne írd azt!’

(Han 1998: 13, a glosszák az enyémekek)

(59) a. **iNo* *lee* *lo!* spanyol
 NEG olvas.2SG.IMP az.ACC
 ‘Ne olvasd azt!’

b. *iNo* *lo* *leas!*
 NEG az.ACC olvas.2SG.SUBJ
 ‘Ne olvasd azt!’

(Han 1998: 14, a glosszák az enyémekek)

⁶ Ez az elmélet nem volna előd nélküli, ugyanis például Katz és Postal (1964) vagy Ross (1970) szerint az illokúciós erőt (beleértve az asszertív és a felszólító erőt is) potenciálisan törölt performatív igék képviselik.

Az irodalomban szintaktikai (többek között Zanuttini 1991, 1994, 1997; Rivero és Terzi 1995) és/vagy szemantikai (többek között Han 1998, 1999, 2001; Zeijlstra 2006) okokra vezetnek vissza, hogy egy-egy nyelvben miért nem kompatibilis a tagadás a felszólító igealakkal. Mivel a kötőmód, illetve az infinitívusz esetén a mondat szerkezet nem tartalmaz felszólító operátort (vagyis ezeknek a mondatoknak a felszólító jelentése nem szemantikailag, hanem pragmatikailag van kódolva), sem szintaktikai, sem szemantikai gátja nincs a tiltás kifejezésének (lásd bővebben Zanuttini 1991, 1994, 1997; Rivero és Terzi 1995; Han 1998, 1999, 2001). A segédszerkezetként használt kötőmód, illetve infinitívusz ugyanúgy tiltást fejez ki pragmatikailag, mint azoknak a nyelveknek a tiltó mondatai, melyekben kompatibilis a tagadás a felszólító igealakkal.

Ha a második személyű tagadó kötőmód kifejezhet direktív erőt pragmatikailag, akkor az állító párja is képes erre. A görögben a második személyű állító kötőmód egy sokkal udvariasabb forma, mint a második személyű állító felszólítás:

- (60) a. *Grapse!* görög
 ír.2SG.PERF.IMP
 ‘Írj!’
 b. *Na grapsis.*
 PART ír.2SG.PERF.SUBJ
 ‘Arra kérlek, hogy írj.’

(Han 2001: 318, a glosszák az enyémekek)

A felszólító mondatokban a C fejből található felszólító operátor közvetlenül kódolja a direktív erőt, míg a kötőmód nem, ott pragmatikailag jelenik meg.

A spanyol azonban nem mutat olyan kontrasztot, mint a görög:

- (61) a. *¡Que te calles!* spanyol
 hogy REFL hallgat.2SG.SUBJ
 ‘Hallgass!’
 b. *¡Que subas!*
 hogy feljön.2SG.SUBJ
 ‘Gyere fel!’

(Han 2001: 318, a glosszák az enyémekek)

A spanyolban nem a második személlyel fejezik ki az udvarias formát, hanem a harmadik személlyel:

- (62) a. *Hable* *le.* spanyol
 beszél.2SG.IMP(formális) neki
 ‘Kérlek, beszélj hozzá!’
 b. *No le hable.*
 NEG neki beszél.3SG.SUBJ
 ‘Kérlek, ne beszélj hozzá!’

(Han 2001: 319, a glosszák az enyémekek)

Ha a főmondati második személyű kötőmód képes direktív erőt pragmatikailag generálni, akkor más illokúciós erőt is kifejezhet az irreális interpretációval. A görögben és a spanyolban például óhajt:

- (63) *¡Que complas muchos más años!* spanyol
 hogy számol.2SG.SUBJ sokkal több éveket
 ‘Boldog születésnapot!’

(Han 2001: 319, a glosszák az enyémekek)

- (64) *Na zisis!* görög
 PART él.2SG.SUBJ
 ‘Isten éltesse!’

(Han 2001: 319, a glosszák az enyémekek)

Ezek alapján azt várjuk, hogy más személyben is ki tudjon fejezni illokúciós erőt pragmatikailag a kötőmód. Ez így is van, a görögben és a spanyolban például a harmadik személy is kifejezhet kívánságot (65a), (66a), vagy deontikus modalitást (65b), (66b):

- (65) a. *¡Que viva el rey!*⁷ spanyol
 hogy él.3SG.SUBJ a király
 ‘Éljen a király!’

⁷ Géceeg Zsuzsanna felhívta a figyelmem arra, hogy a cikkben idézett spanyol példákhoz hasonlóan a francia a 3. személyű felszólítást (deontikus modalitást) főmondati kötőmóddal fejezi ki, ahol a *que* kötőszó a főmondatban is kötelezően jelen van.

- (i) *Que personne ne vienne me voir!*
 hogy senki NEG jön.3SG.SUBJ engem látni
 ‘Senki ne látogasson meg!’

A *hogy* kötőszó a magyarban is megjelenhet opcionálisan a főmondati kötőmód egyik lehetséges tagadott változata esetén:

- (ii) *Oda ne menj!*

Vö.:

- (iii) *Nehogy odamenj!*

- b. *Que entre y que se caliente.*
 hogy belép.3SG.SUBJ és hogy REFL melegszik.3SG.SUBJ
 ‘Jöjjön be, és melegedjen meg’

(Han 2001: 319, a glosszák az enyémekek)

- (66) a. *Na zisi o Yannis!* görög
 PART él.3SG.SUBJ a Yannis
 ‘Éljen Yannis!’

- b. *Na grapsi kapios.*
 PART ír.3SG.SUBJ valaki
 ‘Valaki írjon.’

(Han 2001: 320, a glosszák az enyémekek)

Láthattuk, hogy a spanyolban és a görögben a tiltó mondatok esetén kötőmódú igealakot használnak. A görögben az állító mondatokban a főmondati felszólítás és a főmondati kötőmód között stiláris különbség van, a kötőmódú forma udvariasabb, míg a spanyolban nincs közöttük különbség, ugyanolyan kontextusban használják őket. Láttuk azt is, hogy mind a görög, mind a spanyol nyelvben kívánság, óhaj, deontikus kényszer értelemben is alkalmazhatjuk a főmondati kötőmódot. Vagyis a kötőmód által hordozott irreális modalitás számos funkcióban használható. Ez igaz a magyar esetén is. Az a tény, hogy a magyarban olyan szerkezetek is kötőmódot vonzhatnak, amelyek nem fejeznek ki felszólítást (például Tóth (2006) osztályozásában az episztemikus értékelést kifejező predikátumok), egyfelől erős érvként szolgálhat emellett, hogy a kötőmódú alakok esetében ne beszéljünk inherens felszólításról, csupán irreális modalitásról. Másfelől érv emellett is, hogy a kötőmód szemantikai tartalma tágabb, mint a felszólításé.⁸

Az egyenes szórendű mondatok kifejezhetnek óhaj (67), kívánságot (68a,b) és deontikus kényszert (69), akárcsak a görög és a spanyol kötőmód.

- (67) *Megnyerd nekem a versenyt!*

- (68) a. *Isten éltessen!*

- b. *Éljen a király!*

- (69) *Megedd nekem a szendvicsed, különben baj lesz!*

Mindezeket figyelembe véve az egyenes szórendű mondatoknak olyan szerkezetet tulajdonítok (70a,b), amely megegyezik a beágyazott környezetben található kötőmódú mondatok (71a,b), illetve a semleges kijelentő mondatok szerkezetével (72a,b).

⁸ Köszönöm Gécseg Zsuzsannának, hogy erre az évrre felhívta a figyelmem.

Összegzés

Dolgozatomban az *(Aztán) haza (ne) menj (nekem)!* típusú mondatok szerkezetének meghatározása volt a célom, melynek kapcsán két lehetséges elemzést mutattam be. Az első elemzés az volt, hogy kezeljük őket speciális szórendű felszólító mondatoknak. Erre egyik lehetőségként azt mutattam be, hogy nem csak az igét mozgatjuk a mondatban, hanem az igemódosítót is, méghozzá fókuszpozícióba. Azonban ez ellen számos ellenérvet sorakoztatam fel. A másik lehetőség azt mondta ki, hogy ezek a mondatok kövületek és archaikus mondatszerkezettel bírnak. A probléma ezzel az elemzéssel az, hogy ezek a szerkezetek produktívak. A második lehetséges elemzés szerint az itt vizsgált mondat típus főmondati pozíciójú kötőmódú mondat. Ezen belül két lehetséges elemzést mutattam be. Az egyik egy törölt főmondatot feltételez, melynek predikátuma szelektálja a kötőmódot. Azonban ezzel az elemzéssel kapcsolatban számos probléma merült fel. Dolgozatomban amellet érveltem, hogy az egyenes szórendű mondatok olyan valódi főmondati pozíciójú kötőmódú mondatok, amelyek szerkezetükben nem térnek el sem a beágyazott környezetben levő kötőmódú mondatok, sem a semleges főmondati pozíciójú kijelentő mondatok szerkezetétől.

Hivatkozások

- Bornemann, Eduard – Risch, Ernst. 1999. *Görög nyelvtan.* (ford. Mayer Péter) Székesfehérvár: Lexika Kiadó.
- Brody, Michael. 1990. Some remarks on the focus field in Hungarian. *UCL Working Papers in Linguistics 2*: 201-225.
- Brody, Michael. 1995. Focus and checking theory. In: Kenesei István (szerk.), *Approaches to Hungarian 5*: 29-44. Szeged: JATE.
- Dömötör Éva – Varga Diána. 2014. Főmondati kötőmód diskurzuspartikulákkal. In: Gécseg Zsuzsanna (szerk.), *LingDok13. Nyelvész Doktoranduszok Dolgozatai.* 27–45. Szeged: SZTE.
- É. Kiss Katalin. 1998a. Identificational Focus versus Information Focus. *Language* 74: 245-273.
- É. Kiss Katalin. 1998b. Multiple topic, one focus? *Acta Linguistica Hungarica* 45: 3-29.
- É. Kiss Katalin. 2011. Az ősmagyar SOV-től az ómagyar (T)(Q)(F)VX-ig. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.), *Nyelvelmélet és diakrónia*, 85-102. Budapest – Piliscsaba: Szent István Társulat.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter. 2003. *Új magyar nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó.

- Farkas, Donka. 1992. Mood Choice in Complement Clauses. In: Kenesei István – Pléh Csaba (szerk.), *Approaches To Hungarian* 4: 207–24. Szeged: JATE.
- Gärtner, Hans-Martin – Gyuris Beáta. 2012. Pragmatic markers in Hungarian: some introductory remarks. *Acta Linguistica Hungarica* 59: 387–426.
- Gugán Katalin. 2008. *Az egyszerű mondat története*. Kézirat. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Han, Chung-hye. 1998. *The structure and interpretation of imperatives: mood and force in Universal Grammar*. University of Pennsylvania, PhD disszertáció.
- Han, Chung-hye. 1999. The Contribution of Mood and Force in the Interpretation of Imperatives. In: Pius Tamanji – Masako Hirotnani – Nancy Hall (szerk.), *NELS* 29: 97–111.
- Han, Chung-hye. 2001. Force, Negation and Imperatives. *The Linguistic Review* 12: 4: 289–325.
- Hegedűs Rita. 2004. *Magyar nyelvtan – Formák, funkciók, összefüggések*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Herczeg Gyula. 1991. *Olasz leíró nyelvtan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Katz, Jerrold – Postal, Paul. 1964. *An Integrated Theory of Linguistic Descriptions*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Kenesei István. 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan*, 529–714. Budapest: Akadémia Kiadó.
- Kroch, Anthony. 1994. Morphosyntactic Variation. In: Katherine Beals – Jeanette Denton – Robert Knippen (szerk.), *Papers from the 30th Regional Meeting of the Chicago Linguistics Society: Parasession on Variation and Linguistic Theory*. 180–201.
- M. Nagy Ilona – Tegye Imre. 1996. *Latin nyelvtan*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Molecz Béla. 1900. *A magyar szórend történeti fejlődése*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával kiadja a szerző.
- Pataki Pál. 1984. A francia subjonctif és a magyar kötőmód. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XV: 207–218.
- Piñón, Christopher. 1991. Presupposition and the syntax of negation in Hungarian. In: *Chicago Linguistic Society, Part Two: The Parasession on Negation*, 246–262. Chicago, IL: CLS.
- Rivero, Maria-Luisa – Terzi, Arhonto. 1995. Imperatives, V-movement and logical mood. *Journal of Linguistics* 31: 301–332.

- Ross, John Robert. 1970. On declarative sentences. In: Roderic A. Jacobs – Peter S. Rosenbaum (szerk.), *Readings in English transformational grammar*. 222–272. Waltham, MA: Gin.
- Simonyi Zsigmond. 1895. *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tompa József. 1962. *A mai magyar nyelv rendszere*. I-II. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tóth Enikő. 2006. *A Semantic Approach to Mood Choice in Complement Clauses with Special Reference to Hungarian*. Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, PhD disszertáció.
- Varga Diána. 2011. A mód, a modalitás és az imperatív operátor viszonya a magyar felszólító mondatokban. In: Parapatics Andrea (főszerk.), *Férlúton 7. Konferencia Kötet*. Budapest: ELTE-BTK.
- Wacha Balázs. 1995. A mondat aktuális tagolása. A mondat szórendje. In: Benkő Loránd (szerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor: Mondattan, szöveggrammatika*, 121-209. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Zanuttini, Raffaella. 1991. *Syntactic Properties of Sentential Negation: A Comparative Study of Romance Languages*. University of Pennsylvania, PhD disszertáció.
- Zanuttini, Raffaella. 1994. Speculations on negative imperatives. *Rivista di Linguistica* 6: 67–89.
- Zanuttini, Raffaella. 1997. *Negation and Clausal Structure: a Comparative Study of Romance Languages*. Oxford: Oxford University Press.
- Zeijlstra, Hedde. 2006. The Ban on True Negative Imperatives. *Empirical Issues in Syntax and Semantics* 6: 405–424.